

Žan Korošec

Etika v pedagoških raziskavah

Povzetek: V prispevku uvodoma predstavimo, kako se je etika uveljavila v pedagoškem raziskovanju, pri čemer prikažemo, da je njen izvor pravzaprav vezan na biomedicinsko področje, s katerega se je kasneje razširila v druge discipline. Historiat dogodkov od vključno *nürnberških procesov* dalje je nujen zavoljo seznanitve s formalnim okvirom, s predpisano vsebino, po kateri se je nekritično zgedovalo in pri tem pozabljalo, da raziskovanja ni mogoče reducirati na vedno enak nabor določil ne glede na okoliščine. Premiki na ravni raziskovalne etike so pripeljali do vzpostavitve etičnih komisij, ki si vsaj na deklarativni ravni prizadevajo zagotoviti spoštovanje etičnih načel in jih dandanes lahko najdemo na skoraj vsaki instituciji, ki se ukvarja z raziskovalno dejavnostjo. V nadaljevanju *kritično analiziramo delovanje* etičnih komisij, in sicer z vidika njihove birokratizacije, sledenja postavkam menedžerializma, premeščanja odgovornosti in neprožnega, kalupnega presojanja primernosti raziskovalnih predlogov, čeravno se pedagoško raziskovanje med drugim definira ravno prek edinstvenosti in kontekstualne pogojenosti posameznih študij. V zaključku predstavimo ključna načela etičnega raziskovanja, vezana na področje vzgoje in izobraževanja.

Ključne besede: biomedicinski model raziskovanja, etične komisije, tajnost, varovanje pred škodo, informirano soglasje, prostovoljnost, kompetentnost, ranljivi subjekt

UDK: 17

Znanstveni prispevek

Uvod

Obravnava etike v pedagoškem raziskovanju uvodoma zahteva pripoznanje potencialnosti različnih pristopov. Tako lahko etiko denimo zvedemo na raven praktične aplikacije med raziskovalnim procesom in jo tako preoblikujemo v sestav delovnih zahtev, povsem mogoče pa je isto dimenzijo, tj. upoštevanje postulatov etike, zvezati z vzpostavitvijo avtonomnega moralnega subjekta, ki niti ne bi potreboval eksterne direktive, saj bi ga pri delovanju usmerjal notranji Zakon. A takoj ko bi po drugi strani želeli ustvariti vodilni etični kodeks na katerikoli ravni implementacije, kot to argumentira Small (2001, str. 393), bi s tem sleherno abstraktno formulacijo ali načelo operacionalizirali, spremenili v izvršilni aparat, ki sam po sebi prej deluje v polju dovoljenega kot pa moralnega.

Če bi se želeli odmakniti od docela filozofskih razprav o etiki in tudi od namere po oblikovanju moralnega značaja, nam preostane tudi povsem metodološki pristop k dojetanju etičnosti v raziskovanju, kjer reči postanejo nekoliko bolj oprijemljive, in sicer zato, ker smo primorani upoštevati zavezo o tajnosti podatkov, varovanju vključenih v raziskovanje pred škodo in informiranjem soglasju, ki v sebi združuje preverbo respondentove kompetentnosti, upoštevanje prostovoljne narave sodelovanja in zagotavljanje (polne) obveščenosti (Cohen idr. 2007, str. 52; Fraenkel idr. 2011, str. 62). Tako naletimo na institucionalni organ etičnih komisij, katerih primarno poslanstvo je ravno preverjanje in zagotavljanje, da se omenjena etična načela v raziskavah spoštujejo, pri čemer mora biti posameznikova integriteta neokrnjena, ne glede na koncipirane posege. Sikes in Piper nadalje argumentirata, da četudi etične komisije obstajajo primarno zato, da bi preprečile škodo, ki bi lahko doletela udeleženca – za kar si moramo prizadevati v sleherni raziskovalni situaciji, ki na kakršenkoli način zadeva človeka –, pogosto delujejo zaviralno prav s tem, da omejijo raziskavo oz. zatrejo razpravo (Sikes in Piper 2010, str. 207). Ena izmed pertinentnih razlag ta omejevalni naboj etičnih komisij pripisuje njihovemu zgledovanju po biomedicinskem modelu raziskovanja, ki ga interpretirajo kot univerzalnega in množično aplicirajo povsod, s tem pa pozabljajo na specifične humanističnih ved (Hoonard 2001, str. 21; Richardson in McMullan 2007, str. 1123–1224), predvsem na posebnosti kvalitativne paradig-

me, ki ne sledi istim protokolom, kot jih po drugi strani upošteva pozitivistično utemeljena kvantitativna paradigma, ki je razumljena kot normativna (Hoonard 2001, str. 22, 25).

Če strnemo, je pri soočenju s tovrstnimi vsebinami nasploh poglobljena zlasti percepcija, da se vprašanje etičnosti raziskovanja nahaja na presečišču več disciplin, zaradi česar vnaprej poudarjamo, da skuša pričujoči prispevek prikazati formiranje raziskovalne etike in s tem orisati pridružen historiat, pojasniti vlogo etičnih komisij in kodeksov (tako pa tudi s tem povezana nevrvalgična mesta in morebitne moralne panike kot nesorazmeren izkaz izrazite družbene skrbi glede morebitnega oškodovanja udeležencev (Hoonard 2001, str. 25)), ne nazadnje pa večji segment namenja že zgoraj omenjenim petim načelom etičnega raziskovanja. Navedeno vsebinsko usmerja elaborat, ga s tem tudi omejuje in predvsem ponuja pregled dejavnikov, ki jih pri snovanju raziskave ne smemo spregledati.

Uveljavljanje etike v raziskovalni praksi skozi zgodovino

Na ravni supranacionalnih dokumentov, ki so opazno vplivali na formalno opredelitev principov etičnega raziskovanja oz. jo spodbudili, moramo začeti z *Nürnberškim kodeksom* (1947), ki je v svojih desetih členih definiral, kaj sploh je dopustna praksa, kadar imamo opravka s človeškimi subjekti. Četudi se je primarno nanašal na medicinsko področje, je med drugim vpeljal načelo prostovoljnega soglasja (angl. *voluntary consent*; kasneje tudi *informirano soglasje* kot trenutno aktualno poimenovanje), določil dovoljene stopnje tveganja, zahtevo po minimiziranju škode, prav tako opredelil pravico udeleženca, da se po lastni presoji kadarkoli iz raziskave tudi umakne. Našteto je dandanes del raziskovalčevih dolžnosti, pri čemer se kodeks več ne tolmači kot lista, ekskluzivna za biomedicinsko področje, temveč obstaja kot prototip oz. kot podlaga za delovanje v številnih raziskovalnih praksah na številnih področjih (Gaw 2014, str. 142). Namen obravnavanega dokumenta je onemogočiti ponovitev praks, sicer značilnih za nacistična koncentracijska taborišča in eksperimentiranja na ljudeh, kjer ni šlo zgolj za etične kršitve, temveč zločine zoper človeštvo (Hoonard 2001, str. 20; Bell 2008, str. 9). *Nürnberški kodeks* je uvedel imperativ prostovoljnega soglasja, toda to ni odpravilo neetičnih praks, pri čemer so proti njemu v naslednji letih grešile tudi tiste strani, ki so kodeks zagovarjale. To zrelativizira Rawlinson (2013), ko pojasnjuje, kako so po 2. svetovni vojni, zlasti v obdobju hladne vojne, Združene države Amerike, Združeno kraljestvo, Sovjetska zveza idr. dostikrat eksperimentirali na lastnih državljanih, ne da bi se slednji zavedali, kaj se dogaja z njimi. Rawlinson (prav tam, str. 80–81) omenja vojaške poskuse s psihedeličnimi in drugimi halucinogenimi substancami, ki so vodili tudi v smrtne žrtve, uporabo sarina, živčnega bojnega strupa, opozarja pa tudi na razvpito raziskavo sifilisa v Tuskegeeu, pri čemer govorimo o 40-letni (1932–1972) praksi zavajanja temnopoltih moških, obolelih za sifilisom, da so zdravljeni, čeprav niso bili, to pa zato, da so lahko preučevali napredovanje bolezni brez vnosa medikamentov. Naštevanje kršitev lahko nadaljujemo; denimo tudi Bandurov eksperiment z lutko Bobo je na

meji sprejemljivega, upoštevajoč alineje kodeksa, saj so pri otrocih preizkušali, v kolikšni meri se lahko odzovejo agresivno, če so predhodno izpostavljeni nasilnim oblikam vedenja, ki jih prevzamejo prek opazovanja in posnemanja. Toda kot pravi Hoonard (2001, str. 20), med deklarativnimi cilji in njihovim udejanjanjem obstaja razhajanje, kjer vsaj v primeru *Nürnberškega kodeksa* ugotavljamo desetletja zamika, preden so se ta načela začela spoštovati v praksi, mnogokrat pa celo verjamemo, da gre za polpreteklo zgodovino, četudi se etične kršitve še kar vrstijo.

Če nadaljujemo z mejniki, ki so zaznamovali razumevanje etičnosti v raziskovanju, ne gre spregledati leta 1948 sprejete *Splošne deklaracije človekovih pravic*, ki že v Preambuli nazorno sporoča, da »sta zanikanje in teptanje človekovih pravic pripeljali do barbarskih dejanj, ki so pretresla zavest človeštva« (2018, Preambula, drugi odstavek), kar se ne sme več ponoviti. Ponovno gre za sklicevanje na grozote 2. svetovne vojne, pri čemer se že v prvih členih (prav tam, 1.–3. člen) jasno zrcali pomen uporabe razuma v duhu bratstva, svoboščin in osebne varnosti. Temu je leta 1950 sledila *Evropska konvencija o varstvu človekovih pravic* (2010, 2.–5. člen), ki prav tako začetne odstavke nameni legalno varovani pravici do življenja, prepovedi mučenja, suženjstva in prisilnega dela. Skratka, medtem ko je *Nürnberški kodeks* v ospredje postavljal pomen prostovoljnega soglasja, vsebina konvencije dodatno poudarja vlogo izogibanja škodi, s čimer se konstituirajo etične norme, ki so sčasoma s prvotno ciljanega področja medicine prodrle tudi v preostale discipline, kjer so objekt raziskave ljudje. Toda tisto, kar je v obravnavanih listinah morda najpomembnejše za pedagoško področje, je to, da v kolikor sintetiziramo regulacije kodeksa in konvencije, s čimer prvenstveno merimo na načelo volonterske privolitve in informiranosti, omejimo udeležbo na tiste, ki imajo tudi po zakonski dikciji zmožnost presoje soglasja, s tem pa naj bi se iz eksperimentiranja odstranile mladoletne in ranljive osebe (Lederer 2003, str. 9).

To je spodbudilo raziskovalce, da so začeli snovati smernice, ki bi po eni strani varovale udeležence, po drugi pa omogočale napredek medicinskih raziskav – v tej konstelaciji in miljeju je namreč biomedicinsko polje še vedno narekovalo potek etičnih razprav, čeprav so nekatere druge znanosti začele oblikovati svoje smernice o etično ustreznih praksah –, kar se je naposled manifestiralo v *Helsinški deklaraciji*, ki jo je leta 1964 sprejelo *Svetovno zdravniško združenje* (Lederer 2003, str. 9; Bell 2008, str. 9). Ta deklaracija večinoma sledi tradiciji prejšnjih listin, njena posebnost pa je zlasti v tem, da prej absolutno in neizogibno informirano soglasje kompetentnega posameznika zmehta in vnovič dovoli raziskovanje pri otrocih, duševno bolnih, ranljivih, če se s tem strinjajo skrbniki oz. če je zagotovljena ustrezna raven strokovne nege: Če je le mogoče in skladno s pacientovim psihološkim stanjem, mora zdravnik pridobiti pacientovo *prostovoljno dano soglasje*, potem ko je bil ta obveščen [o raziskavi]. V primeru nezmožnosti s pravnega vidika naj se soglasje pridobi od zakonitega skrbnika; v primeru fizične nezmožnosti soglasje skrbnika nadomesti pacientovega (*Declaration of Helsinki* 1964, 2. poglavje, člen 1, drugi odstavek).

Lederer (2003, str. 12) v kontekstu tedanje prakse iz tega citata v ospredje postavlja besedno zvezo »skladno s pacientovim psihološkim stanjem« (prav tam), češ da je ta smernica omogočila, da se je raziskovalec izognil tej že tako delikatni

komponenti soglasja na podlagi lastne presoje, s čimer smo vstopili v polje etičnih sivin. Revizije tega dokumenta, tj. *Helsinške deklaracije* (v letih 1975, 1983, 1989, 1996 itn.), prinašajo dodatne razmisleke, ki zadevajo etiko, zato danes v posodobljeni različici najdemo pasuse, namenjene placebo efektu, etičnim komisijam, kliničnim poskusom in debriefingom, kar ilustrira stalno skrb za zaščito preučevancev in spodbujanje koncepta človekovih pravic (Bell 2008, str. 9). Na tej točki moramo vnovič poudariti, da čeravno je mogoče videti težnjo po izboljšanju prakse, ne moremo trditi, da je v postnürnberškem obdobju etika v raziskovanju vselej postavljena na prvo mesto, kajti pogosto jo zasenči pragmatičen naboj surovega utilitarizma, ko so se morali oz. ko se morajo udeleženci posameznih raziskav odpovedati lastnemu blagostanju, da bi ga lahko omogočili drugim oz. družbi v smislu, da obča korist prevlada nad subjektivno škodo (Rawlinson 2013, str. 86), čeprav z vidika ubranitve pred škodo tega nikakor ne moremo enoznačno opredeliti kot dopustno. Problem nastane, ko cilj študij ni odkrivanje novega, ko znanje izgubi intrinzično vrednost, ko znanstvenih načel ni mogoče transparentno aplicirati, saj so omenjeno izpodrinile neepistemične danosti (tj. politične, socialne, ekonomske vrline in motivi), kjer cilj upravičuje sredstva, namera pa niso nova spoznanja, ampak učinek (Resnik in Elliott 2016, str. 33). Nismo sicer v polju prepovedanega, vseeno pa prave transparentnosti ne dosežemo, če je izhodiščna motivacija v tem, kako raziskavo – ki s tem pridobi tudi status izdelka – plasirati med uporabnike zavoljo profita.

Zadnji dokument, ki ga omenjamo, je *Konvencija o otrokovih pravicah* (1989). Organizacija združenih narodov je sicer 30 let prej oblikovala *Deklaracijo o otrokovih pravicah*, a slednja ni bila pravno zavezujoča za članice, zaradi česar so jo znova lansirali v obliki konvencije in dali v potrditev državam. V njej je pomemben, sploh za pedagoško raziskovanje, predvsem 12. člen (Einarsdóttir 2007, str. 199), ki se glasi:

- *Države pogodbenice jamčijo otroku, ki je sposoben izoblikovati lastna mnenja, pravico do svobodnega izražanja le-teh v vseh zadevah v zvezi z njim, o tehtnosti izraženih mnenj pa se presoja v skladu z otrokovo starostjo in zrelostjo.*
- *V ta namen ima otrok še posebej možnost zaslišanja v kateremkoli sodnem ali upravnem postopku v zvezi z njim, bodisi neposredno bodisi preko zastopnika ali ustreznega organa, na način, ki je v skladu s procesnimi pravili notranje zakonodaje. (Konvencija o otrokovih pravicah 1989, 12. člen, prvi in drugi odstavek)*

V navezavi na informirano soglasje in avtonomno presojo, če pri otroku torej zaznamo to zmožnost lastnega mišljenja in zrelosti, taka oseba pravzaprav ne bi potrebovala soglasja skrbnika, saj ga ne potrebuje, da bi namesto njega ponudil večdimenzionalno oceno in reflektivno odločitev. Cohen idr. (2007) pojasnjujejo, da v primerih, ko se otroku ali adolescencu prizna stopnja kompetentnosti, a vseeno zahteva privolitev staršev, to običajno oteži situacijo, saj slednji vseeno lahko odklonijo vključitev, čeprav bi se otrok načeloma strinjal (str. 54). Kodelja (2017) pri tem pravi, da je problem zlasti v tem, »da Konvencija ne določa, kdaj natančno je

otrok zmožen svobodnega sprejetja umnih odločitev, saj v njej ni opredeljena niti starost, ko je otrok zmožen izoblikovati lastna mnenja, niti niso določena merila, ki naj bi jih tisti odrasli ali ustanove, ki sprejemajo odločitve namesto otroka, upoštevali« (str. 77).

V dejanskosti se to rešuje prek zakonodaj držav podpisnic, kjer je ta pravica vezana predvsem na starost posameznika in področje, kjer bi se to uveljavilo. Pri tem pa je otroka oz. mladoletno osebo treba opolnomočiti, da bo znotraj dinamike hierarhije moči, ki se vzpostavlja med njim in [odraslim] raziskovalcem, sploh zmožen sodelovati (Einarsdóttir 2007, str. 207). Sposobnost sodelovanja otrok in udeležbe v zadevah, ki se dotikajo njihovega življenja, pa je eden temeljnih smotrov v ozadju teh zapisov, pri čemer ni zmeraj očitno, kako to tudi realizirati (Bell 2008, str. 10).

S temi dokumenti (*Nürnberškim kodeksom*, *Evropsko konvencijo o varstvu človekovih pravic*, *Helsinško deklaracijo*, *Konvencijo o otrokovih pravicah*) se je etika človekovih pravic razširila po področju raziskovanja, a gonilna sila za vpeljava etičnih načel ostajajo medicinski škandali in moralne panike, ki dajejo zagon tudi vzpostavitvi regulatornih sistemov. Ti so vzpostavljeni kot *etične komisije*, prvotno delujoče na farmakoloških, biomedicinskih področjih, kjer so vselej obstajala fizična tveganja za udeležence (Sikes in Piper 2010, str. 206; Mcareavey in Muir 2011, str. 394). A njihov model se je pogosto brez refleksije prenesel tudi na področje družboslovnih znanosti, umetnosti in humanistike, kjer tveganje ni enako, vendar je bil model kljub temu dobesedno inkorporiran. In če bi nadaljevali kritiko, bi lahko povedali, da na etične komisije pogosto letijo očitki, da delujejo povsem mehansko in birokratsko, s čimer se etični normativi skrčijo na raven administrativnih zahtev.

Delovanje in vloga etičnih komisij

Pristojnost in dolžnosti etičnih komisij

Prvenstvena vloga etičnih komisij je revizija z namenom odobritve raziskovalnih projektov, kadar ti vključujejo človeške subjekte. Fraenkel idr. (2011, str. 69) opisujejo etično komisijo kot skupino več strokovnjakov, pri čemer naj bi bil vsaj en tak, ki ni povezan z institucijo, ki komisijo gosti. Ta lahko k odločanju povabi eksperte s partikularnega področja, a preden sproži proces analize, mora iz obravnave izločiti vse posameznike in posameznice, pri katerih se ugotovi morebitno navzkrižje interesov. Kriteriji, do katerih se mora komisija opredeliti, so (prav tam):

- Ali se je tveganje minimaliziralo?
- Ali so morebitna tveganja upravičena z vidika pričakovanih koristi?
- Ali predlagana študija diskriminira med posamezniki populacije?
- Ali je poskrbljeno za ranljive subjekte?
- Ali je predvidena celovitost informiranega soglasja?
- Ali se jamči za pravico umika iz raziskave na katerikoli točki brez sankcij?

- Ali se bodo soglasja primerno dokumentirala?
- Ali nadzorstvo nad podatki vključuje tudi varnost udeležencev?
- Ali sta tajnost in anonimnost podatkov zagotovljeni?

Kot take se etične komisije čedalje pogosteje ustanavljajo na institucionalni ravni, kjer *a priori* sprejmejo nabor etičnih normativov, zvezanih v kodekse, kar nadalje usmerja raziskovalno delo. Poleg tega niso obveza zgolj za delo znotraj zavoda, saj je njihova presoja oz. potrditev dostikrat pogoj za objavo prispevkov v znanstvenih revijah (Brown idr. 2020, str. 748). In čeravno nihče ne nasprotuje samim poudarkom etike, komisije često, pišeta Piper in Simons (2005), zasedejo vlogo branilcev metodologije in se usmerijo predvsem v to, da prek diskurza o etiki osredotočijo svoje delovanje na preprečevanje morebitnih sodnih sporov, s tem pa omejijo raziskovanje povsod, kjer bi to lahko zadevalo občutljive teme – potem pa to ni več del etike, ampak ideologije menedžerializma (prav tam, str. 58), ki skuša v raziskovalno dejavnost vnesti temeljne postavke ekonomije, kot denimo efektivnost, ekonomičnost in maksimiranje donosa z minimizacijo tveganja. S tem seveda spoznanja zgublajo svojo intrinzično vrednost, etična refleksija – če ji sploh še lahko tako rečemo – pa je v domala izključni funkciji lastne zaščite pred spori in se ne zavzema za promocijo človekovih pravic, ki smo jih omenjali zgoraj. Vendarle lahko tudi ta samoohranitveni impulz etičnih komisij nekako razumemo. Kot razlaga Lewis (2008), so navsezadnje etične komisije prepoznaven organ, saj morajo prenesti javno zaslišanje oz. kritiko, tudi sprejeti odgovornost za svojo presojo in to tudi argumentirati v primeru zaslišanj (prav tam, str. 689). In če zadeve pogledamo s pragmatičnega vidika, ki upošteva kulturo menedžerializma, postane izogibanje pogojno kočljivim temam logična odločitev, saj se vnaprej obrani ugled organizacije, tveganje pa povsem izniči. A spomnimo, da tu ne gre za zmanjševanje potencialne škode, ki bi lahko doletela udeleženca oz. udeleženko raziskave, temveč za totalen samovarovalni manever, ki sloves ustanove postavlja pred raziskovanje, pred obet novih odkritij, s tem pa dejansko krči akademsko svobodo. Slednja, kot razlaga Zgaga (2012, str. 9), se mora dandanes soočiti z dinamiko, ki jo ustvarjajo tržne sile, pri čemer ni čudno, da so se primorane raziskovalne institucije zaradi svojega obstanka zgledovati po mehanizmih gospodarsko-podjetniške sfere, zato tudi etičnih komisij ne smemo interpretirati kot dejavnike v polju čiste etike, temveč tudi kot vršilce dolžnosti, potrebne za efektivno tržno gospodarjenje (ki potrebe posameznika nikdar ne postavi pred vzgibe organizacije).

Če povzamemo, ena izmed ključnih nalog etičnih komisij je in bo zagotavljanje varnosti in preprečevanje škode, toda pri tem ni nujno, da je udeleženec raziskav upoštevan kot unikum in postavljen na pedestal, temveč so tu tudi druge partikularne želje, denimo razmerje med rizikom in donosnostjo, v katerega se vpletajo prvine utilitarizma kot tudi menedžerializma. Kot opisujeta tudi Bogdan in Biklen (2007), se sam postopek presoje začne s predložitvijo raziskovalnega načrta, ki mora odgovoriti na vsa vprašanja, ki smo jih navedli zgoraj. A kot poudarjata avtorja, se ta okvir nanaša predvsem na kvantitativno raziskovanje, kjer je mogoče linearno slediti raziskovalnim fazam in vse skupaj predhodno predložiti, pri čemer se pozablja na specifične kvalitativne paradigme, predvsem na ciklično

naravo raziskovanja, holističen pristop in neformalni stik med raziskovalcem in udeležencem (prav tam, str. 48–49). Iz tega razloga avtorja ponujata svojevrstno dopolnitev za potrebe presoje etičnosti posamezne raziskave, in sicer (prav tam, str. 49–50):

- Ali se je izognilo mestom, kjer bi se udeleženci lahko počutili prisiljene sodelovati?
- Ali se je spoštovala zasebnost informatorjev?
- Ali so se upoštevale izredne okoliščine pri pridobivanju podatkov?
- Ali so udeleženci zaščiteni pred osramočenjem?
- Ali se je vseskozi ohranjal spoštljiv odnos in spodbujalo sodelovalno vzdušje?
- Ali se v celoti in kontinuirano upošteva tisto, kar je bilo prvotno spogajano?
- Ali so sklepi, ugotovitve, poročila napisani tako, da je mogoče trditi o faktičnih izpeljavah?

Že rudimentaren pregled napisanega pokaže, da se navedena nabora »pogojev« med seboj prekrivata, a kar predlagata avtorja, se občutneje usmerja na kvalitativno paradigmo prek dejavnikov, ki so zanjo relevantni, hkrati pa poudarja, da se ni vedno tako enostavno opredeliti, četudi so na voljo vodila. Zato tudi drugi avtorji (Mcareavey in Muir 2011; Brown idr. 2020; Head 2020) opozarjajo, da kontrolen, na pravilih vzpostavljen režim etičnih komisij ne upošteva konteksta niti se polno ne zaveda, da kvalitativna raziskava lahko steče šele, ko je med raziskovalcem in udeležencem vzpostavljeno intersubjektivno razmerje zaupanja, v katerem se obe osebi morata razkriti zavoljo transferja informacij. Obenem spregleda, da je tak odnos mogoč le, če raziskovalcu uspe premostiti formalno držo in se zave, da so podatki zbrani prek osebne kognitivno-konativne prizme. Toda pri takem opisu raziskave, ki dopušča celostno odzivanje ali celo temelji na njem, ni mogoče demonstrirati nadzora nad vsemi zahtevami, na katere se sklicujejo etične komisije. Zato se promovira sprememba (Head 2020, str. 79) v smeri, da soglasje etične komisije ne bi bil zgolj začetni nujen korak, temveč da se njena dejavnost razširi na kontinuiran pregled v vseh fazah raziskave. S tem bi bile lahko etične komisije v stvarno pomoč tudi v primeru nepričakovanih dilem, če naštejemo par primerov:

- Med intervjujem oseba opiše svojo izkušnjo žrtve spolnega nasilja, pri čemer jasno opiše tudi storilca. Naj se dejanje prijavi pristojnim organom ali naj se raziskava nadaljuje? Je možno oboje?
- Pri opazovanju dela svetovalne delavke se izkaže, da zaupne reči, ki ji jih učenci povedo, uporabi zoper njih, kadar se neprimerno vedejo v razredu, s čimer jih tudi osramoti. Naj pristopimo k njej, čeprav pri opazovanju načeloma ne bi smeli posegati z lastnimi sodbami, ali ne?

O podobnih dilemah pišeta Bogdan in Biklen (2007, str. 52), prek zelo konkretnega pristopa prikritega opazovanja se jih loti med drugimi tudi Pearson (2009, str. 252), kjer je eventualno odločitev, kako ravnati, v rokah raziskovalca, ki na podlagi lastne vrednotne matrice, razumevanja odgovornosti in dolžnosti do drugih zariše sicer arbitrarno črto, od katere naprej več ni zmožen iti, ne glede na to da bi morebitna spoznanja obogatila znanstveni korpus. Zato tudi Pearson

(2009, str. 251) predlaga, da rešitve ni smiselno iskati v zaostrovanju nadzora etičnih komisij, ampak preoblikovanju njihovega delovanja, katerega posledica naj bo usmeritev v zmožnost hitro dostopnega svetovanja.

Številčnost komisij in premeščanje odgovornosti

Etičnih komisij se tako podrobno lotevamo ravno zaradi njihove čedalje močnejše prepoznavnosti in opaznosti v raziskovalnem prostoru, pri čemer je ves čas nujno pomniti, da njihovo delovanje ni enodimenzionalno, temveč sinteza preskriptivnega in restriktivnega početja. Kot poudarja Hoonaard (2001, str. 24), je njihov ekstenzivni vznik poskus pomiritve ogorčenja po slehernem škandalu znotraj biomedicinskega, farmacevtskega, psihiatričnega okolja raziskovanja, kjer je bilo, pavšalno rečeno, mogoče lažje in hitreje vsiliti kodekse kot pa se celostno in sistemsko lotiti vzgoje posameznika v moralnega subjekta. Če pa pogledamo izključno visokošolski prostor, upoštevajoč njegovo današnjo množičnost v vedno bolj kompetitivni svetovni ekonomiji, to vodi tudi v razrast birokracije, kjer morajo univerze vpeljati nadzorne mehanizme v kontekstu zagotavljanja kakovosti (McCreavey in Muir 2011, str. 394). Ena izmed posledic teh procesov so navsezadnje tudi etične komisije, ki kot varnostniki presojujejo, kdo je upravičen do odobritve in kdo ne. Zato so prosilci neredko primorani predlog raziskave prikazati v luči, primerni za komisijo, zapisan v jeziku, ki je po godu članom, zamolčati pa pogojno sporne dele raziskovalnega načrta (prav tam). Saj potem ko je enkrat predlog potrjen, ko je soglasje izdano, načeloma dodatnih revizij ni, pri čemer se sami sprašujemo, kolikšen del te presoje je zadeval etiko *par excellence* in kolikšen del je bil pravzaprav administrativna travestija, ki je zgolj otežila sam raziskovalni proces (Richardson in McMullan 2007, str. 1120).

S tem se vračamo h kritiki, ki smo jo zapisali že prej, češ da komisije pod pretvezo zagotavljanja standardov v bistvu obstajajo zaradi obrambe pred sodnim postopkom. To se udejanja v dvojem: (1) raziskovalci dojemajo vlogo za pridobitev soglasja kot nujen postopek izpolnjevanja formularjev z uporabo diskurza o etiki; (2) sploh v družboslovnih vedah se pretirava z resnostjo problemov, kjer raziskovalne metode in tehnike na koncu niti niso tako drugačne od neznanstvenih, vsakodnevnih dejavnosti (Brown idr. 2020, str. 750). S tega vidika nekateri raziskovalci in kritiki predlagajo oblikovanje prostora, ki ne bi bil tako nerefektivno zavezan kodeksom, temveč bi omogočal prepoznavo etičnih dilem s sočasno strokovno recenzijo oz. razpravo, prek česar bi lahko gojili identiteto etičnega raziskovalca (Head 2020, str. 81). S tem ko bi v obravnavo povabili več strokovnjakov z ustreznimi izkušnjami, bi se lahko ustrezneje opredelili do posamezne dileme in tako zagotovili kompetentnost, obenem pa bi bilo mogoče isti pojav preučiti z različnih zornih kotov, ne zgolj na podlagi rigoroznega nabora postulatov, ki ne upošteva specifičnega konteksta. In še zadnje, umik od nekritične implementacije privolitvenih izjav in kodeksov ima potencial, da od raziskovalca oz. raziskovalke zahteva avtonomno moralno-etično odgovornost; prav tej se v trenutni konstelaciji raziskovalec včasih odpove in preda obveznost skupini ljudi, ki z detajli njegove

raziskave še zdaleč niso tako dobro seznanjeni, kar pomeni, da niso občutljivi za okoliščine in kulturno pogojenost (Sikes in Piper 2010, str. 208).

Pet ključnih načel etičnega raziskovanja

Zavoljo jasnosti ponavljamo načela, ki smo jih zapisali uvodoma, in sicer: (1) tajnost podatkov, (2) varovanje pred škodo, (3) informirano soglasje, (4) prostovoljnost in (5) preverba kompetentnosti. Kar ponujamo, je zgolj ena izmed možnih klasifikacij, toda takšna, ki izvira iz evropske tradicije razvoja etičnosti v raziskovanju in ki jo sicer v raznoterih formulacijah najdemo v praktično vsakem kodeksu. Namera je, da vsako od teh podrobneje opredelimo, kasneje pa prikažemo, kje se lahko zalomi pri pedagoškem raziskovanju.

Tajnost podatkov

Na povsem konceptualnem temelju ni dovolj, da poskrbimo za okolje, v katerem bodo udeleženci lahko nemoteno in v atmosferi zaupnosti izrazili svoja mnenja, prepričanja, vtise, opise itn., temveč da ves čas jamčimo tudi za izbris kateregakoli podatka, ki bi ga respondent presodil za njemu neljubega oz. nepriemernega za objavo (Piper in Simons 2005, str. 57). Optimalen prikaz rezultatov naj bi povsem izničil možnost, da bi katerokoli osebo lahko prepoznali, da navkljub detajlni analizi – pa naj bo ta statistična ali pa vsebinska – posameznika ni mogoče izslediti. To obenem opozarja tudi na raziskovalčevo zavezo, predvsem v kvalitativnih študijah, kjer so interakcije osebne, da bo v obsegu vseh svojih zmožnosti varoval, kar mu je bilo zaupano (Fraenkel idr. 2011, str. 64). Na aplikativni ravni je to mogoče zagotoviti z izbrisom identifikatorjev, reduciranjem informacij na njihovo surovo bazo, mikroagregacijo (prikazi povprečnih presekov namesto posameznih vrednosti) in z namerno inokulacijo napak (Cohen idr. 2007, str. 65). Kot predlog se dandanes ponuja tudi uvedba »sporazuma o nerazkritju podatkov« (angl. *non-disclosure agreement*), ki bi raziskovalca pravno formalno prisilila, da se resnično drži dogovorjenih zavez, kar naj bi hipotetično spodbudilo respondente, da se zlasti pri kočljivih temah verodostojnejše in avtentično odzovejo. Toda spomnimo, takšno dejanje premešča izvršitev s področja etike v administrativno-pravno polje, kjer nam dejanj ni treba reflektirati, ampak se zgolj (slepo) držati pravil, najprej zaradi strahu pred kaznijo.

Ubranitev pred škodo

Ta imperativ smo obrazložili že v prejšnjih poglavjih, pri čemer vnovič poudarjamo, da je ta komponenta neposredno prenesena z biomedicinskega področja, kjer se v primerih malomarnosti in zavajanj stvarno lahko pripetijo hude nesreče, ki ne vplivajo zgolj na dobrobit in kakovost življenja, temveč tudi na njegovo

nadaljevanje. V pedagoški praksi bi se potemtakem moralo preveriti predvsem, ali se nad udeleženci izvaja kakršnakoli oblika manipulacije in prisile, pri čemer je morda še pomembneje, da niso obravnavani zgolj kot vir podatkov, temveč kot zavestni unikumi, kar tudi so (Cohen idr. 2007, str. 67). Avtorji (prav tam) poudarjajo, da je idealen razplet takšen, ko po opravljenem zbiranju podatkov tako raziskovalec kot udeleženec od tega odneseta ne samo rudimentarne sklepe, temveč obogateno osebno izkušnjo, ki je pogojena s tem, da so sprva vsi celostno informirani, kaj se od njih pričakuje. Če se že mora prikrivati, zavajati, tajiti, je to pogojno upravičeno zgolj takrat, ko izjemnost pričujočih rezultatov pretehta nad morebitno škodo (Bogdan in Biklen 2007, str. 48; Fraenkel idr. 2011, str. 63). A kot smo že povedali, so ta tveganja pogosto napihnjena in pretirana, opozarjajo avtorji (Brown idr. 2020, str. 750); Hoonaard (2001) denimo navaja, da raziskovalne teme, ki so označene kot kočljive, intimne, etično sporne, lahko znotraj pedagoškega raziskovanja udeležencem sporočijo, da svojih občutkov, mnenj ipd. ni treba več zadrževati, ampak se je treba tudi o tem pogovarjati (str. 25). Če damo lasten primer: z vidika ubranitve pred psihološko škodo bi bilo primarno lahko odsvetovano, da se s tehniko intervjuvanja podamo med srednješolsko populacijo z namenom preučevanja motenj v duševnem zdravju, češ da bi to lahko pri komu sprožilo hudo stisko. A ravno ukvarjanje s to temo bi dalo adolescentom vedeti, da se o tem sme in mora pogovarjati, da lahko to temo premestimo iz zamolčanega kurikuluma v artikulirano realnost, jo destigmatiziramo in tako oblikujemo varen prostor, kjer se o tem lahko diskutira. Raziskovanja tovrstnih problematik se moramo lotiti na profesionalen način, za kar pa seveda mora biti raziskovalec sprva primerno usposobljen.

Informirano soglasje, prostovoljnost in kompetentnost

Izmed vseh je ravno to načelo tisto, ki se še najbolj naslanja na pravno diktico in legalni formalni okvir ter je hkrati tudi najpomembnejše, saj šele na podlagi obveščenosti lahko oseba sprejme premišljeno svobodno odločitev, ki varuje tudi pred prevarami in prisilo (Kodelja 2017, str. 76). Udeležencem naj bi bilo povedano prav vse, kar pa je v praksi težko doseči, če ne zaradi drugega, zato, ker dostikrat že sam raziskovalec oz. raziskovalka nima pod nadzorom čisto vsake od obravnavanih komponent in ne zmore vsega predvideti, ergo, tega tudi ne more predati dalje (Cohen idr. 2007, str. 53). Vendar se predpostavlja, da je to nekaj absolutno nujnega v primeru raziskav, katerih subjekti so otroci, ti pa se po večini klasifikacij uvrščajo v kategorijo ranljivih oseb, za katere se predpisuje še večja skrb. In tu pridemo do ene najbolj elementarnih dilem, saj je mogoče otroke po določeni starosti in na podlagi zrelostne ravni opredeliti za moralne agente, ki so zmožni samostojnih premislekov, s čimer bi *de facto* izpadli iz opredelitve ranljivih oseb (Bell 2008, str. 13). Head (2020, str. 80) predstavlja pomanjkljivosti koncepta informiranega soglasja, češ da lahko otroku odvzame možnost avtonomije, čeprav je tega lahko zmožen in upravičen do odločanja, a pravo to pravico zanemari z nujno po soglasju zakonitega zastopnika, čigar presoja utegne nasprotovati željam mladoletnika.

Da korektno informiramo o poteku raziskave, se moramo držati naslednjih operativnih načel, in sicer: otroku je treba v njemu razumljivem jeziku predstaviti cel spekter študije, kaj ta zajema in kako bo vključen vanjo, pri čemer ne smemo pozabiti, da je v igri neenakost razmerij moči, zaradi česar je treba soglasje otroka kontinuirano preverjati; to ne zgolj prek verbalne poti, temveč se osredotočimo tudi na nebesedne odzive, geste, ki lahko nakažejo otrokova stališča (Einarsdóttir 2007, str. 205). V primeru majhnih otrok bi bilo neopravičljivo informiranje plasirati zgolj na samem začetku, saj je vprašljiva njihova retencija povedanega, zato sploh daljše študije terjajo večkratni fokus, ergo, večkratno preverjanje informirane in prostovoljne udeležbe. Ob tem se ne sme pozabiti, da četudi si pridobimo soglasje staršev oz. zakonitih zastopnikov, šolskega upravno-administrativnega vrha, pedagoškega delavca, če otrok, ne glede na starost, zavrne sodelovanje, se tam zgodba konča, saj kakršnokoli nadaljnje manevriranje že sovпада z manipulacijo, indoktrinacijo, pritiskom in zastraševanjem. Bogdan in Biklen (2007, str. 49) smiselno zapišeta, da je sodelovanje pod prisilo lahko že rezultat zavedanja udeleženca o tem, kdo je raziskovalec in kakšno mesto v hierarhiji zaseda. Navajata primer učenca, ki pristane zgolj zaradi tega, ker se ukloni percepciji avtoritete, osebe z močjo in oblastjo, ki ji ne upa kljubovati (npr. razrednik razdeli vprašalnik med učenci in učenkami v oddelku, v katerem poučuje, kjer ga zaradi ohranjanja odnosa nihče ne zavrne).

Navsezadnje pridemo še do dveh drugih dilem: če otroku predstavimo raziskavo na njemu razumljiv način, se predpostavlja, da bo večji del razlage teoretične osnove močno prilagojen. Da naredimo čim manj redukcij, povprašamo še starša; a tudi ta je laik in tudi tu se lahko sprašujemo, v kolikšni meri je razumel povedano in napisano (Richardson in McMullan 2007, str. 1117). In drugič, je informirano soglasje pri kvalitativnem raziskovanju v celoti sploh možno, če pa je to pretežno odvisno od vedenja raziskovalca oz. raziskovalke, skratka, kako on oz. ona pristopa k zbiranju podatkov, pri čemer bi bilo povsem irealno pričakovati, da lahko napove čisto vsako svojo potezo, korak, manever.

Sklep

Sklenemo lahko, da bi morala biti etični razmislek in presoja trajnosten proces, ki bi bil aktiven v vseh fazah raziskovalnega procesa ne glede na to, po kateri paradigmi raziskovanja posežemo. Nekatere dileme kakopak s tem ostajajo nerazrešene, a kar bi nam s tem uspelo doseči, bi bilo odprtje prostora, kjer bi se zagate raziskovalcev v relaciji z udeleženci lahko situacijsko in kontekstualno specifično razreševale, često na individualni podlagi in ne po vnaprej pripravljenih rigidnih določilih. S tem bi etičnost bolj celostno vpletli v raziskovalni proces in lastno početje kontinuirano reflektirali, upoštevajoč posebnosti danih okoliščin. Etičnih komisij, ki bedijo nad temi kodeksi, ne gre diskreditirati, saj prvenstveno ubranijo udeležence pred morebitnimi neetičnimi praksami in prispevajo k transparentnemu institucionalnemu delovanju, a obenem jih ne smemo obravnavati nekritično, saj to utegne med drugim voditi v krčenje etike na raven administra-

tivnih (pred)pogojev, kar pa bi bilo z vidika zagotavljanja etičnosti raziskovanja škodljivo. Predstavili smo, kako se je etika uveljavila v raziskovalnem procesu, a moramo se zavedati, da čeprav govorimo o bistvenih napredovanjih, zgodba še ni zaključena in terja nadaljujočo se pozornost.

Literatura in viri

- Bell, N. (2008). Ethics in child research: Rights, reason and responsibilities. *Children's Geographies*, 6, št. 1, str. 7–20.
- Bogdan, R. C. in Biklen, S. K. (2007). *Qualitative research for education: An introduction to theory and methods* (5. izdaja). Boston in New York: Pearson Education, Inc.
- Brown, C., Spiro, J. in Quinton, S. (2020). The role of research ethics committees: Friend or foe in educational research? An exploratory study. *British Educational Research Journal*, 46, št. 4, str. 747–769.
- Cohen, L., Manion, L. in Morrison, K. (2007). *Research methods in education* (6. izdaja). London in New York: Taylor & Francis Group.
- Einarsdóttir, J. (2007). Research with children: Methodological and ethical challenges. *European Early Childhood Education Research Journal*, 15, št. 2, str. 197–211.
- Evropska konvencija o varstvu človekovih pravic* (spremenjena in dopolnjena s Protokoloma št. 11 in 14). (2010). Dostopno na: https://www.varuh-rs.si/fileadmin/user_upload/word/Temeljni_dokumenti_VCP/Konvencijo_o_clovekovih_pravicah_in_temeljnih_svoboscinah.pdf (pridobljeno 6. 5. 2022).
- Fraenkel, J. R., Wallen, N. E., in Hyun, H. H. (2011). *How to design and evaluate research in education* (8. izdaja). New York: McGraw Hill.
- Gaw, A. (2014). Reality and revisionism: New evidence for Andrew C Ivy's claim to authorship of the Nuremberg Code. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 107, št. 4, str. 138–143.
- Head, G. (2020). Ethics in educational research: Review boards, ethical issues and researcher development. *European Educational Research Journal*, 19, št. 1, str. 72–83.
- Hoonard, W. C. (2001). Is research-ethics review a moral panic? *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 38, št. 1, str. 19–36.
- Kodelja, Z. (2017). Etika edukacijskega raziskovanja. *Šolsko polje*, 28, št. 1–2, str. 73–85.
- Konvencija o otrokovih pravicah*. (1989). Dostopno na: https://www.varuh-rs.si/fileadmin/user_upload/PRAVNE_PODLAGE/Mednarodne_konvencije_-_OZN/Konvencija_o_otrokovih_pravicah/A_-_Konvencija_o_otrokovih_pravicah.pdf (pridobljeno 6. 5. 2022).
- Lederer, S. E. (2003). Children as Guinea pigs: Historical perspectives. *Accountability in Research*, 10, št. 1, str. 1–16.
- Lewis, M. (2008). New strategies of control: Academic freedom and research ethics boards. *Qualitative Inquiry*, 14, št. 5, str. 684–99.
- Mcareavey, R. in Muir, J. (2011). Research ethics committees: Values and power in higher education. *International Journal of Social Research Methodology*, 14, št. 5, str. 391–405.
- Pearson, G. (2009). The researcher as hooligan: Where 'participant' observation means breaking the law. *International Journal of Social Research Methodology*, 12, št. 3, str. 243–255.
- Piper, H. in Simons, H. (2005). Ethical responsibility in social research. V: B. Somekh in C. Lewin (ur.). *Research methods in the social sciences*. London: SAGE Publications, str. 56–63.

- Rawlinson, P. (2013). Of mice and men: Violence and human experimentation. *State Crime Journal*, 2, št. 1, str. 72–90.
- Resnik, D. B. in Elliott, K. C. (2016). The ethical challenges of socially responsible science. *Accountability in Research*, 23, št. 1, str. 31–46.
- Richardson, S. in McMullan, M. (2007). Research ethics in the UK: What can sociology learn from health? *Sociology*, 41, št. 6, str. 1115–1132.
- Sikes, P. in Piper, H. (2010). Ethical research, academic freedom and the role of ethics committees and review procedures in educational research. *International Journal of Research and Method in Education*, 33, št. 3, str. 205–213.
- Small, R. (2001). Codes are not enough: What philosophy can contribute to the ethics of educational research. *Journal of Philosophy of Education*, 35, št. 3, str. 387–406.
- Splošna deklaracija človekovih pravic. (2018). Dostopno na: <https://www.gov.si/assets/ministrstva/MZZ/Dokumenti/multilateralala/mednarodno-pravo/bf55533011/Splosna-deklaracija-clovekovih-pravic.pdf> (pridobljeno 6. 5. 2022).
- World Medical Assembly. (1964). *Declaration of Helsinki: Recommendations guiding doctors in clinical research*. Dostopno na: <https://www.wma.net/wp-content/uploads/2018/07/DoH-Jun1964.pdf> (pridobljeno 6. 5. 2022).
- Zgaga, P. (2012). University autonomy and governance: Between academic freedom and institutional autonomy. V: H. G. Schütze, W. A. Bruneau in G. Grosjean (ur.). *University governance and reform: Policy, fads, and experience in international perspective*. New York: Palgrave Macmillan, str. 11–22.

Žan KOROŠEC (University of Ljubljana, Faculty of Education, Slovenia)

ETHICS IN EDUCATION SCIENCES

Abstract: In this article we introduce how ethics has become established in pedagogical research, further exhibiting that its origin is in fact tied with the biomedical model, from which it later spread to other disciplines. The history of events since the Nuremberg Trials is crucial in order to become acquainted with the formal framework, with its prescribed content that has been applied uncritically regardless of incipient paradigms. Shifts at the level of research ethics have led to the establishment of research ethics committees, which at least on a declarative level strive to ensure observance of ethical normative and can these days be found in almost every institution engaged in research. In what follows, we offer a critique of research ethics committees from the perspective of their bureaucratisation, adherence to the tenets of managerialism, jurisdiction transference of ethical behaviour and their rigidity in disregarding contextually conditioned cases that are otherwise characteristic of pedagogical research. Finally, we present the main principles of ethical research related to the field of education studies.

Keywords: biomedical research model, research ethics committees, confidentiality, protection from harm, informed consent, voluntarism, competence, vulnerable subject

Email for correspondence: zan.korosec@pef.uni-lj.si